

SHANTI JOURNAL: A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
 Print ISSN: 2961 * 1601 E-ISSN: 2961-161x
 ejournal Site: www.nepjol.info/index.php/shantij
 • Peer-Reviewed, Open access Journal
 • Indexed in Nepjol

BISHWA SHANTI
 CHIRAN-MILAN CAMPUS
 URL:
www.bishwashanticampus.edu.np

इरफान अली कथाको सबाल्टर्न विश्लेषण

टीकाराम नेपाल

उपप्राध्यापक, यालना विद्यापीठ (क्याम्पस), महोत्तरी

Artical History: Submitted 16 July **Reviewed** 8 August **Revised** 20 September
Corresponding Author: -Tikaram Nepal, **E-mail:** pranisnepal@gmail.com

Copyright ©2024 Author(s) This open access article is distributed under a [Creative Commons](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

[Attribution-NonCommercial 4.0 International \(CC BY-NC 4.0\) License.](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा नारायण ढकालको 'इरफान अली' कथालाई सबाल्टर्न अध्ययनका दृष्टिले विश्लेषण गरिएको छ। सबाल्टर्न शब्दले सामान्यतः वर्ग, लिङ्ग, जाति, उमेर, भाषा, कार्यगत दर्जालगायत हरेक हिसाबले विभेद गरिएका, शोषण र उत्पीडनको सिकार भएका व्यक्ति वा समुदायलाई जनाउने गर्दछ। प्रस्तुत कथाको मुख्य पात्र इरफान अली मूलतः जातीय, भाषिक र आर्थिक रूपले सबाल्टर्न बन्न पुगेको तथ्यलाई यस आलेखमा विभिन्न साक्ष्यमार्फत प्रस्तुत गरिएको छ। जातीय, भाषिक, वर्गीय जस्ता आधारबाट सबाल्टर्न बन्नपरेको स्थितिलाई देखाउँदै राज्यसत्ताको चरम दमन र शोषणविरुद्ध सबाल्टर्नवर्ग एकजुट हुनुपर्छ भन्ने विचार कथामा आएको छ। जातीय, भाषिक तथा आर्थिक दृष्टिबाट 'इरफान अली' कथा कसरी सबाल्टर्नमैत्री बन्न पुगेको छ भन्ने समस्यामा केन्द्रित रहेको प्रस्तुत लेखमा पुस्तकालयीय कार्यका आधारमा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। नारायण ढकालको 'इरफान अली' कथालाई आधार सामग्री र सबाल्टर्न सिद्धान्त तथा पूर्वकार्यसँग सम्बन्धित सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको यस लेखमा गुणात्मक पद्धति अपनाई विषयवस्तु विश्लेषणविधि प्रयोग गरिएको छ। सबाल्टर्न वर्गको पहिचानलाई शिरोपर गर्दै उनीहरूका आवाजलाई सशक्त रूपमा उठाएकाले प्रस्तुत कथा सबाल्टर्नमैत्री रहेको निष्कर्ष यस लेखको रहेको छ।

शब्दकुञ्जी : अधीनस्थ, उत्तरआधुनिकतावादी, नवमाक्सवाद, प्रभुत्वशाली, सबाल्टर्न, हेजेमोनी ।

विषय परिचय

नारायण ढकाल (वि.सं. २०१०) नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा हुन्। यिनले पत्रकार, राजनीतिज्ञ, कवि, उपन्यासकार र निबन्धकारका रूपमा आफ्नो व्यक्तित्व सबल बनाएको पाइन्छ। विस्थापन शीर्षकको कथाबाट आफ्नो कथायात्रा सुरु गरेका ढकालका सहरयन्त्र (२०५०), इरफान अली (२०५१), बहिर्गमन (२०६०), आत्महन्ता (२०६१), इन्द्रजाल (२०७१) जस्ता कथा सङ्ग्रह प्रकाशित छन्। सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक विकृति र त्यसले निम्त्याएको दुष्परिणामलाई विषय बनाउन चाहने ढकालका कृतिमा सबाल्टर्नको पक्ष उतिकै सशक्त रूपले आएको देखिन्छ।

'इरफान अली' नारायण ढकालको सबाल्टर्नमैत्री कथा हो। यस कथाको मुख्य पात्र इरफान आर्थिक, भाषिक, आर्थिक जस्ता पक्षबाट सबाल्टर्न बन्न पुगेको देखिन्छ। मुसलमान समुदायको सिधासाधा व्यक्तिका रूपमा रहेको इरफान अलीमाथि भएको

दमन र क्रूर हत्यालाई यस कथामा मार्मिक रूपले प्रस्तुत गरिएको छ । तराईवासी इरफान नेपाली भाषा बोल्न नजान्ने भोजपुरी भाषी हो । भाषा जान्न नसकेकै कारण उसलाई चोरी आरोपमा दोषी करार गरी मृत्युदण्ड दिइएको घटना यस कथामा रहेको छ । प्रस्तुत लेखमा यस कथालाई सबाल्टर्न सिद्धान्तका कोणबाट अध्ययन गरिएको छ । सबाल्टर्न शब्दले सदियौंदेखि इतिहासविहीन भएका वा बनाइएका समाजका किनारमा रहेका आवाजविहीन तथा अधिकारविहीन समुदायलाई जनाउँछ । सबाल्टर्न एउटा बृहत् सिद्धान्त हो । यसभित्र सबै प्रकारका विभेदहरूका कारण किनारीकृत हुन पुगेका शोषितपीडित अटाउन सक्छन् ।

प्रस्तुत कथामा सबाल्टर्न वर्गको जातीय, भाषिक, वर्गीय अवस्थालाई कसरी प्रस्तुत गरिएको छ ? सबाल्टर्न वर्गको आवाजको स्थिति के कस्तो छ ? भन्ने मूल जिज्ञासालाई समाधेय समस्या बनाएर त्यसैको विश्लेषण गर्नु यो आलेखको उद्देश्य रहेको छ । बिन्दु शर्मा (२०७४) ले समसामयिक प्रगतिवादी नेपाली कथा पुस्तकको 'समसामयिक प्रगतिवादी नेपाली कथाको ऐतिहासिक सर्वेक्षण' शीर्षक लेखमा सीमान्तीकृतका आवाजलाई सशक्त ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने नारायण ढकालको 'इरफान अली' कथाले नेपालका जेलहरूमा दिइने यातना, त्यहाँका जेलन र चौकीदारहरूको क्रूरता एवम् बन्दीहरूको त्रासपूर्ण स्थितिको यथार्थलाई उद्घाटन गरेको छ भन्ने विचार व्यक्त गरेकी छन् ।

दयाराम श्रेष्ठ (द्वारा प्रगतिवादका स्तरीय कथाकारका रूपमा नारायण ढकाललाई चिनाइएको छ । ढकालका कथाका बारेमा विभिन्न पद्धतिबाट अध्ययन भए तापनि 'इरफान अली' कथामा नै आधारित भई सबाल्टर्नसम्बन्धी अध्ययन विश्लेषण भएको देखिँदैन । प्रस्तुत लेखमा सबाल्टर्न सिद्धान्त र त्यसका आधारमा इरफान अली कथाको अध्ययन विश्लेषण भएकाले सम्बद्ध सिद्धान्त र प्रयोगबारे जिज्ञासा राख्ने जो कोहीका लागि महत्त्वपूर्ण र उपयोगी हुने देखिन्छ । सबाल्टर्नका जातीय, भाषिक र वर्गीय विषयलाई मात्र आधार मानी इरफान अली कथाको अध्ययन विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत लेखको सीमा रहेको छ । सबाल्टर्नसम्बन्धी मान्यताहरूका सापेक्षतामा इरफान अली कथाको अध्ययन विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत लेखको विषयक्षेत्र रहेको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेख तयार पार्नका लागि सामग्री सङ्कलनको पुस्तकालयीय कार्यलाई अङ्गीकार गरिएको छ । नारायण ढकालको 'इरफान अली' कथालाई प्राथमिक स्रोत र कथाको विश्लेषणका लागि उपयोग गरिएको सबाल्टर्नसम्बन्धी मान्यता चाहिँ द्वितीयक स्रोतको सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यसमा सबाल्टर्नको सिद्धान्तका आधारमा पाठको अध्ययन, विश्लेषण गरिएको छ । यहाँ सामग्रीलाई वर्णनात्मक र व्याख्यात्मक विधिबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

सबाल्टर्न शब्दले तल्लो दर्जा वा तहका मानिसलाई बुझाउँछ । यस शब्दले सदियौंदेखि शासित, आवाजविहीन तथा इतिहासविहीन वर्गलाई जनाउँछ । हैकमवादी, औपनिवेशिक तथा सामन्ती शासकको लामो समयदेखिको थिचोमिचो र भेदभावबाट उत्पीडित शासित व्यक्ति वा निमुखा वर्गलाई नै समग्रमा सबाल्टर्नका रूपमा चिनिन्छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. १-१४)। सबाल्टर्न जनहरू तथा उत्पीडित वा सीमान्तीकृत वर्गको अध्ययन गर्ने मानिसहरू सबाल्टर्नलाई वर्ग, जनजाति, भौगोलिक रूपमा उपेक्षित मानिस, दलित सबैको पर्यायको रूपमा लिन्छन् (सुवेदी, २०६८, पृ. xvii)। युगौंदेखि इतिहासका पानाबाट बाहिर फर्काइएको सबाल्टर्न वर्गको आफ्नै इतिहास लेखन गर्ने उद्देश्यले सन् १९८२ देखि दक्षिण एसियामा सबाल्टर्न अध्ययन अभियानको रूपमा सञ्चालनमा आएको देखिन्छ । इतिहासविद् रन्जित गुहाको नेतृत्वमा सबाल्टर्न अध्ययन समूह निर्माण भएको हो (श्रेष्ठ, २०६८ पृ. २) । गुहाले सम्पादन गरेका सबाल्टर्न स्टडिज : राईटिङ्ग अन साउथ एसियन हिस्ट्री यान्ड सोसाइटीका छ ओटा ठेली प्रकाशनका माध्यमबाट सबाल्टर्न अध्ययन स्थापित भएको पाइन्छ । रन्जित गुहा र गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकको सम्पादन र एडवार्ड सइदको भूमिकासहित सेलेक्टेड सबाल्टर्न स्टडिज (सन् १९८८) कृति प्रकाशित भई सन् १९९० देखि सइद तथा स्पिभाकले यसबारेमा गहन प्राज्ञिक लेखहरू प्रकाशन गर्न थालेपछि नै सबाल्टर्न अध्ययनले अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता, चर्चा र विषयगत व्यापकता

पाएको बुझिन्छ (एटम, २०७८, पृ. २४७-४८)। यस अध्ययनलाई उत्तरआधुनिकतावादसँग पनि जोड्ने गरिएको देखिन्छ। पहिचान, सामाजिक आन्दोलनसँगै सबाल्टर्नको निरन्तर विकासमा उत्तरआधुनिकतावादी चिन्तनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको मानिन्छ (भट्टराई, २०७८, पृ. ४९)। यसरी सबाल्टर्न वर्ग समाजको सबैभन्दा तल रहेको पाइन्छ। यो वर्गको उत्पादनका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण भूमिका भए पनि उपभोगका अवस्था किनारीकृत छ। अतः इतिहासका सबै कालखण्डमा एउटा केन्द्रले अनेकौं प्रकारले निर्माण गरेको किनाराको वर्ग नै संसारभर सबाल्टर्न वर्गका नामले परिचित छ।

सबाल्टर्न शब्दलाई तल्लो वर्ग, भुइँमान्छे, सीमान्तीकृत जस्ता भावमा प्रयोग गर्ने प्रथम व्यक्ति इटालीका नवमाक्सवादी तथा सांस्कृतिक विश्लेषक आन्तोनिओ ग्राम्ची हुन्। उनका शब्दमा सबाल्टर्न भन्नाले गैरशासकीय र अहैकमवादी वर्ग वा समुदायलाई जनाउँछ जो सधैं अधीनस्थ हुन्छन् र उनीहरू शासकको प्रयोगको वस्तुसमेत बन्न पुग्छन् (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. १६)। ग्राम्चीले शासितहरू शासकहरूबाट शासित भइरहन तयार भएको अवस्थालाई हेजेमोनी भनेका छन्। त्यस्तो हेजेमोनीको स्वीकारोक्ति आफैं आउँदैन। त्यसलाई शासकले विभिन्न किसिमका वैचारिकीमार्फत सिर्जना गरेका हुन्छन्। त्यस्ता वर्ग, धर्म, राष्ट्रियतालगायत संस्कृतिका विभिन्न क्षेत्रहरूमा जरा गाडेका वैचारिकीहरूलाई आत्मसात् गरी शासित हुन स्वीकार गर्छन् (उप्रेती, २०६८, पृ. १७१)। सबाल्टर्न अध्ययनले इतिहास, राजनीति जस्ता विभिन्न मोडहरू पार गर्दै साहित्यिक अध्ययनसँग सम्बन्ध गाँस्न आइपुगेको पाइन्छ।

साहित्यमा सबाल्टर्नको अध्ययन शक्तिसँग जोडेर विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्ने गरिन्छ। सबाल्टर्नको स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको मुद्दा साहित्यमा पनि लागु हुन्छ। साहित्यका विविध आयाम र छिद्रहरूबाट सबाल्टर्न साहित्यमा बोलिरहेको हुन्छ भन्ने मान्यता यस सिद्धान्तमा पाइन्छ। समग्रमा हेर्दा सबाल्टर्न अध्ययनले आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जस्ता आयामका विशेष अवस्थाहरूमा सबाल्टर्न चेतनाको अध्ययन गर्दछ। प्रस्तुत लेखमा नारायण ढकालको 'इरफान अली' कथालाई सबाल्टर्नसम्बन्धी मान्यताहरूका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। जातीय, भाषिक तथा आर्थिक पक्षलाई सबाल्टर्नको अवस्था देखाउने आधार मानी यिनै आधारबाट सबाल्टर्न बन्न पुगेका वर्गको आवाजलाई पनि यहाँ विश्लेषण गरिएको छ।

इरफान अली कथामा सबाल्टर्नको अवस्था

'इरफान अली' कथामा मुस्लिम समुदायको एक पात्रमाथि राज्यसत्ताका आडमा भएको अन्याय, अत्याचार, दमन र मृत्युदण्डसम्मको घटनालाई विषयवस्तु बनाइएको छ। देहाती भाषा बोल्ने ऊ गरिब, सहाराविहीन देखिन्छ। भाषा, पहिचान आदिको खोजी नै नगरी उसलाई निराधारमै दोषी करार गर्दै तुच्छ व्यवहार गरेको र मृत्युदण्ड दिइएको छ। यस घटनाबाट प्रभुत्वशाली वर्गले अधीनस्थवर्गप्रति गरेको व्यवहारलाई कथाले छर्लङ्ग पारेको छ। अतः इरफान अलीनामक त्यो पात्र सबाल्टर्नको प्रतिनिधि पात्र बनेको देखिन्छ। यस कथामा सबाल्टर्नको जातीय, भाषिक, वर्गीय अवस्था सघन रूपले आएको छ। अतः सबाल्टर्नसम्बन्धी यिनै कुरालाई आधार मानेर प्रस्तुत कथाको छुट्टा छुट्टै शीर्षकमा विश्लेषण गरिएको छ :

इरफान अली कथाको सबाल्टर्नको जातीय अवस्था

जातीय दृष्टिले 'इरफान अली' कथाको मुख्य पात्र इरफान अली सबाल्टर्न देखिन्छ। ऊ मुस्लिम समुदायको नेपाली हो। वीरगन्ज जेलमा साम्प्रदायिक दङ्गा भएपछि उसलाई काठमाडौंको जेलमा राखिएको छ। चोरीको अभियोगमा थुना परे तापनि उसले चोरी गरेको हो, होइन प्रमाणित भएको छैन। उसको स्वयम् चाहिँ कुनै नराम्रो काम नगरेको दाबी गर्दै आएको छ। देहाती (भोजपुरी) भाषा मात्र बोल्न जान्ने उसको वास्तविकतासँग कसैलाई वास्ता पनि छैन। ऊ स्वयम् पनि आफ्नो समस्यालाई राख्न भाषिक कारणले असमर्थ छ। वीरगन्जमा बसोबास गर्ने तराई मूलको सीमान्तकृत समुदायको जीवन भोगाइ र प्रभुत्वशाली वर्गबाट हुने गरेको शोषणलाई उसैको प्रतिनिधित्वका आधारमा यहाँ देखाइएको छ। एउटा कैदीले अलीलाई सड्केत गरी भनेको छ, "साले मुसल्टेलाई साढे सातको दशा लागेको थियो कि ?" (पृ. १५३)। यहाँ मुस्लिम समुदायको भएकै कारण

उसलाई तुच्छ व्यवहार र निकृष्ट भाषाले गाली गरिएको छ । काठमाडौंको जेलमा रहेका मूल चौकीदार, दलसिङ सबैले उसलाई मान्छेको आधारभूत स्थानभन्दा तल राखेको पाइन्छ । मुसलमान भएकै कारण उसलाई जेलमा पनि जोसुकैले अपमान मात्र गरेको छैन विभिन्न किसिमका सजाय पनि सहज रूपले दिएको छ ।

इरफान अली आफैँमा निर्दोष रहेको तर बर्बर दमनमा परेको छ । उसले यस कुरालाई उसले भनेको छ, “मालिक दया करी, हमर कुछो भुल नैखे” (पृ.१५५) । इरफान दलसिङ, मूल चौकीदार आदिको अनाहकको क्रूर सजायको कुनै प्रतिकार गर्न सक्दैन । ऊ मात्र ईश्वरको प्रार्थना गर्छ र आफूलाई सजाय नदिन र आफ्नो कुनै गल्ती नभएको जानकारी गराउन चाहन्छ । उसले कथामा यो कुरालाई यसरी अभिव्यक्त गरेको छ, “मालिक हाम्रा से जे भइल अन्जानमा भइल । हमर कुछो भुल नैखे, दया करी” (पृ.१५५) । जातीय आधारमा नै इरफानलाई चरम यातना दिइन्छ । उसको जातीय, धार्मिक अस्तित्वलाई त स्विकारिँदैन नै उसमाथि अमानवीय व्यवहार गर्नको मूलकारण पनि उसको जातीय र त्यससँग जोडिएको धार्मिक आस्थासमेत रहेको बुझिन्छ । कथामा दलसिंह भनेको छ, “साला मुसल्टे, चौकीमा हिँड् ।...अभै कुरा बुझिनस् साला । चौकीमा हिँड्” (पृ. १५३) । यहाँ मुसलमान भएकै कारण तीव्र घृणा ओकलेको देखिन्छ । अपमान गर्नुको आधार पनि अलीको जातीय पहिचान रहेको सङ्केत मिलेको छ ।

वास्तवमा इरफान अली सीमान्तीकृतको प्रतिनिधित्व गर्ने तराईवासी नेपाली हो । ऊ तराईकै सन्दर्भमा पनि पिछडिएको वर्गमा पर्ने जाति/समुदायका रूपमा रहेको छ । यस कथामा उसलाई कथित उपल्लो मानिएका जातिले अमानवीय व्यवहार गरेका छन् । इरफानलाई जातीय रूपमा नै अपमान र तिरष्कारपूर्ण व्यवहार गर्दै मूल चौकीदार भन्छ, “भन् ए मुसल्टे, तँ कुन उग्रवादीको दलाल होस् । कुन एबेसीको पैसा खान्छस् भन्” (पृ. १५६) । मुस्लिम समुदायको भएको र नेपाली बोल्न नसकेका आधारमा विविध आरोप लगाएकोबाट मूल चौकीदारले उसलाई जातीय रूपमा अधीनस्थ तुल्याएको देखिन्छ । मूल चौकीदारले वीरगन्ज जेलमा साम्प्रदायिक दङ्गा भएर यहाँ सारिएको भन्दै इरफानलाई बाँध्न दलसिङलाई आदेश दिन्छ । कैदी नै रहेको तर जेलर वा जेल प्रशासनको नजिकमा रहेको मूल चौकीदारले अन्ततः उसलाई कठोर सजाय दिई मृत अवस्थामा पुऱ्याएको छ । कथामा समाख्याताले भनेको छ :

उता आठ नम्बर चौकी भने अभै आफ्ना गलत र अमानवीय करतुतहरूको निमित्त सक्रिय र जागरुक थियो । यो सबै गतिविधिले दर्साउँथ्यो- तत्कालीन नेपालको प्रतिबिम्ब यहाँ प्रदर्शित छ । अर्थात् राजधानीको जेलको त्यो कोठा एउटा दर्पण हो, जहाँ सिङ्गै नेपालको छाया हेर्न सकिन्छ । जहाँ देशको अन्याय र अत्याचार हेर्न सकिन्छ । इरफान अलीमाथि नाहकमा भएको अत्याचार पनि त सिङ्गै मुलुकमा हुने अत्याचारको एउटा बोनसाई रूप न थियो । (पृ. १५८)

समाख्याताको यस टिप्पणीबाट इरफान अली घटनामा दोषी नरहेको देखिन्छ । तत्कालीन सरकारले सोभासाभा निमुखा नेपालीमाथि दमन गर्ने गरेको तथ्य समाख्याताको अभिव्यक्तिबाट प्रस्ट भएको छ । सरकार अन्याय र अत्याचार प्रशस्त गथ्र्यो भन्ने आधार पनि उद्धृतांशले दिएको छ ।

मूल चौकीदारले इरफानलाई आफूहरूले मारिदिएको व्यहोरा जेलरलाई सुनाउँदा जेलरले आन्तरिक प्रशासनका कैदीहरूको उत्साह बढाएर हिँड्छ । यसबाट तत्कालीन सरकार निरङ्कुश र क्रूर रहेको थप पुष्टि हुन्छ । तत्कालीन व्यवस्थाले इरफानको जीवनको पनि कुनै मूल्य देख्दैन । खाना बनाउने चुलो निर्माणका लागि माटो खन्दा उसलाई जेलमा सुरुङ्ग खनी भाग्न खोजेको जस्तो निकृष्ट तहको आरोप लगाइयो र अभ्र बढी सजायको भागीदार बनाइयो । वास्तवमा उसको जीवन दयनीय र अपमानजनक स्थितिबाट गुञ्जिएको कुरालाई कथाले प्रस्ट पारेको छ । इरफान जातीय सबल्टर्न बनी कठोर यातनाबाट पीडामा छटपटाएर अल्लाहको प्रार्थना गर्दै मृत अवस्थामा पुगेको छ । जेलमा थोरै माटो पनि खन्न नदिनु, जेलमा माटो खन्न पाइँदैन भनेर कैदीलाई नबुझाई खनेको देखेमा कठोर सजाय दिनु जस्ता कुराले प्रभुत्वशाली वर्गले सबल्टर्न जातिलाई सधैं आफूअनुकूल बनाइएका मूल्य-मान्यताका आधारमा दास बनाइराख्न चाहन्छ भन्ने कुराको पुष्टि गर्दछ । यस घृणित घटनाले एउटा वर्ग

सधैं जातीय सबाल्टर्नको पीडामा छटपटाइरहेको हुन्छ । यसै कुरालाई प्रस्तुत कथामा मुस्लिम समुदायको सबाल्टर्न पात्रहरूको अवस्थाबाट बुझ्न सकिन्छ ।

उपर्युक्त साक्ष्यहरूमार्फत् सामन्तवादी, निरङ्कुश राज्यव्यवस्थाका कारण एवम् राजनैतिक कुसंस्कारका कारण इरफान अली जस्ता पात्रलाई किनारीकृत बनाइएको बुझिन्छ । उसलाई जातीय र त्यससँग जोडिएको धार्मिक आस्थाका आधारमा समेत अमानवीय व्यवहार गरी मृत अवस्थामा पुऱ्याइएको तथ्य प्रस्टिएको छ । इरफान अलीलाई प्रतिनिधि पात्रका रूपमा हेर्दा जातीय अवस्थाकै कारण किनारीकृत वा सबाल्टर्न बन्नुपरेको स्थिति कथामा आएको छ ।

इरफान अली कथामा सबाल्टर्नको भाषिक अवस्था

‘इरफान अली’ कथाको पात्र इरफान अली भाषिक रूपले सबाल्टर्न पात्र हो । ऊ भाषाकै कारणले गर्दा भुटा मुद्दाको सिकार भएको छ । आफूलाई फसाइँदा पनि ऊ भाषाकै कारण सत्यतथ्य बताउन सक्दैन । उसले गलती नगरेको तर गलतीको आरोप मात्र लगाएको कुरा उसले मनमा यसरी खेल्छ, “अल्लाह ! मबाट के गलती भयो ? कुनै गलती गरे जस्तो त लाग्दैन !” (पृ. १५५) । यस भनाइमा अलीको विवशता र निरीहता देखिन्छ । इरफानले अरू कैदी, दलसिद्ध, मूल चौकीदार कसैसँग पनि संवाद गर्न नसक्नु, एकोहोरो भगवानलाई मात्र समस्या बताइरहनु, आफ्नै भाषामा मात्र बोलिरहनु जस्ता कुराले उसले भाषाकै कारण आफूमाथिको आरोप खण्डन गर्न नसकेको बुझिन्छ । ऊ मानिसले आफ्नो समस्यालाई नबुझेपछि भगवानलाई पुकार्न पुगेको छ । ऊमाथि भएको अत्याचारबारे समाख्यातको कथन छ, “इरफान अलीमाथि नाहकमा भएको अत्याचार पनि त सिङ्गै मुलुकमा हुने अत्याचारको एउटा बोनसाईँ रूप न थियो” (पृ. १५८) । समाख्याताको यस भनाइबाट अली कुनै घटनाको दोषी थिएन बरु ऊमाथि अन्याय र अत्याचार भएको हो भन्ने देखिन्छ । अन्तर्हृदयदेखिको स्वरलाई हेर्दा पनि अली बेकसुर थुनामा रहेको नै प्रस्ट हुन्छ ।

कथामा इरफानमाथि एकपछि अर्को गर्दै विभिन्न आरोप लगाइएको छ । शक्तिका पछि लागेपछि छुटकारा पाइने आसमा कैदीहरू नवकैदीका लागि शासक जस्तै बन्दछन् । शासनसत्ताको चाकडी गरी कैदीहरू स्वयम् शासक बनेर अलीमाथि अभै यातना बढाउँदै लगीरहेका देखिन्छन् । अलीलाई पानी खन्याउँदै निर्मम ढङ्गले पिटेर यातना दिइएको छ । अनुहारमा कडा चोट दिइएको छ । उसको मुखबाट रगत बग्दा पनि यातना दिनेमाथि कुनै मानवीय भाव विकास हुन सकेको छैन । भाषाकै कारण नाजवाफ बनेको इरफान जस्तोसुकै पीडा र यातना पाए पनि त्यसलाई प्रतिकार गर्न सक्दैन बरु ईश्वरलाई आफ्नो कथाव्यथा सुनाउँछ । उसको भाषा बुझ्नुप्रति शासकहरूको कुनै रूचि देखिँदैन । बरु मुसलमान भएको र उसको आफ्नै भाषा बोलेकै कारण उसलाई अन्तरार्थिक तत्त्वको संज्ञा दिइन्छ । यातनाको दुष्क्रमा अलीले कारुणिक स्वरमा भनेको छ, “हाय अल्लाह ! सैतान के हात से हक असहाय के रक्षा करी” (पृ. १५६) । यस साक्ष्यले इरफानले पाएको यातनाको चरमोत्कर्षलाई उजागर गरेको छ । उसको यातना यतिमा मात्र रोकिँदैन अभै बढ्दै जान्छ । उसको चित्कारले सारा जेलमा अमानवीय स्वरलाई परिचित गराउँछ । अन्ततः उसलाई यातना दिएरै मारिन्छ । कैदीहरूमा सहानुभूतिभन्दा ऊप्रतिको विद्वेषको मात्रा बढी देखिन्छ । यस्तो अवस्था सिर्जनामा राज्यशक्तिको प्रभुत्वको हात देखिन्छ । मानिसहरूको हत्यालाई शक्तिकै आडमा सहज रूपले दुर्घटना बनाइदिने तथ्यलाई कथामा भनिएको छ, “यो त्यो अस्पताल हो जसले मानिसको हत्यालाई सहज दुर्घटना भनेर प्रमाणपत्र लेख्ने गर्दछ” (पृ. १५८-१५९) । यस्तो शक्तिको डर र त्रासले पनि कैदीहरू शक्तिकै पुजारी बन्ने गरेको देखिन्छ । अभै बफादार कैदीलाई आममाफीको पुरस्कार दिने प्रचलनले पनि उनीहरू शासकप्रति चाकडीबाज बन्न पुगेको देखिन्छ । सत्ता र शक्तिप्रतिको चाकडीकै लागि कैदीहरू यस्तो अमानवीय कार्य गर्न उद्यत देखिन्छन् । शक्तिका पुजारीहरूले भने अलीको जस्तो अवस्था भोग्नु नपर्ने तथ्यलाई उजागर गर्दै कैदीहरू संवादमा क्रममा भन्छन्, “अभागी मुसल्टे काम गर्नुअघि हामीसित सोधेको भए कमसे कम यस्तो दुर्भाग्यमा फस्ने थिएन । त्यो अलि कपटी खालकै रहेछ । कमसे कम आएपछि कसैसित मित्र भाव पनि राख्न सकिन्थ्यो” (पृ. १५७) । प्रस्तुत साक्ष्यले पनि भाषिक सबाल्टर्नको स्थितिलाई प्रस्ट देखाएको छ । इरफानले नेपाली भाषा बोल्न नसकेकै कारण ऊ यस परिस्थितिमा पुगेको हो भन्ने कुराको विश्लेषण कथाका अन्य पात्रमा देखिँदैन । बरु समस्याको

भुमरीमा फँस्नुको कारण कपटी भनी अर्थ्याइएको छ । अतः आफूलाई लागेको कुरा भन्न नसक्नु, अरूले नेपाली बोल्दा नेपालीमा नै जवाफ फर्काउन नसक्नु, आफ्नै भाषामा मात्र एकोहोरो बोली रहनु, अरूका अभिव्यक्तिमा उचित प्रतिक्रिया दिन नसक्नु आदिले कथाको मूल पात्र अर्थात इरफान अली भाषिक समस्याले सबाल्टर्न पात्र बन्न पुगेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । यसरी इरफान अलीको भाषा बुझ्न खोज्नुको सट्टा उल्टा विविध आरोप लगाउनुबाट समाजमा भाषिक विभेद देखिएको छ भने भाषाप्रतिको प्रभुत्वशाली वर्ग सङ्कुचित रहेका कारण कथाको मुख्य पात्र सबाल्टर्न बन्न पुगेको कुरा देखाइएको छ ।

इरफान अली कथामा सबाल्टर्नको वर्गीय अवस्था

वर्गीय रूपमा यस कथाका पात्रहरू सबाल्टर्न बनाइएका छन् । इरफानलाई सजाय दिने व्यक्तिहरू मूल चौकीदार, दलसिंह आदि रहेका छन् । यिनीहरू आफैँ पनि सजाय भोगी रहेका कैदीहरू नै हुन् । यद्यपि लामो समयसम्म जेलमा बसेपछि प्रशासनले यिनीहरूलाई नै आफ्नो प्रतिनिधि ठानेको देखिन्छ । जेलरले इरफानलाई केही सजाय भए नभएको बारे मूल चौकीदारलाई सोध्दा मूल चौकीदार भन्छ, “शिक्षादीक्षा मात्र होइन सर, यसले त पुरै पुक्ति पाइसक्यो” (पृ. १५८) । यसबाट सजायका सारा कुरा यिनै कैदीहरूले आफू खुसी दिँदै आएको देखिन्छ । कसैलाई मारुपरे पनि यी कैदीहरू तयार हुन्थे र जेलरलाई पछि जानकारी गराउँथे । जेलरले सबै अधिकार यी पुराना कैदीलाई दिएको बुझिन्छ ।

वीरगन्जमा साम्प्रदायिक दङ्गा मच्चाएको आरोपमा इरफान जेलको कठोर सजायमा परेको छ । ऊबाहेक अन्य कसैलाई केन्द्रीय जेलमा ल्याइएको पनि छैन । उसलाई सबैभन्दा बढी सजाय दिइने कोठामा राखिन्छ । उसलाई भेट्न कोही पनि नआउनु, दङ्गामा उसलाई मात्र फँसाइनु जस्ता कुराले इरफान निम्नवर्गको भएकै कारण सबाल्टर्न बन्न पुगेको बुझिन्छ । त्यस्तै इरफानले चुलो बनाउन माटो लिएको छ । उसलाई जेलपरिसरमा माटो खन्न नपाइने नियम थाहा हुँदैन । जेलका सामान्य नियमहरू बुझ्न र सोध्न पनि नसक्नु, माटाको चुलो सामान्य रूपले तयार गर्नु, अन्य भाषामा पहुँच नहुनु आदिले पनि ऊ सर्वसाधारण नागरिक भएको बुझ्न सकिन्छ । उसले त्यही गल्ती गरेबापत मूल चौकीदार अभै कूर बनेको देखिन्छ । उसलाई सजाय दिँदा, मृत्यु हुँदासमेत उसको पक्षमा कुनै व्यक्ति उपस्थित छैन । उसले दया करी, मालिक जस्ता शब्दावलीको प्रयोग गरेको छ । यी घटनाले पनि प्रस्तुत कथामा अली र कैदीबन्दीसमेत वर्गीय रूपमा सबाल्टर्न देखिन्छन् ।

इरफान अली कथामा सबाल्टर्न वर्गको आवाज

‘इरफान अली’ कथामा प्रयुक्त मञ्चीय र नेपथ्यीय पात्रहरू निरङ्कुश पञ्चायती व्यवस्था, उच्चवर्ग र उच्च जातले निर्माण गरेको प्रभुत्वलाई स्वीकार गर्न विवश भएको देखाइएको छ । नेपाली राजनीतिमा २०४७ सालमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापूर्वको अर्थात् पञ्चायती शासनव्यवस्थाको एउटा कुरूप चित्रलाई प्रस्तुत कथाले देखाएको छ । भाषा, धर्म, भूगोल, वर्ग, जस्ता आधारमा इरफानलाई दुर्व्यवहार गरिएको छ । सामान्य जनताका रूपमा रहेको इरफानलाई निर्दोष देखिए पनि कठोर जेल सजाय दिइन्छ । कसैको आदेशको भरमा उसले सजायको भागीदार हुनुपरेको छ । ऊ कुनै अदालतीय वा न्यायिक आधारमा जेल परेको छैन बरु धार्मिक, जातीय पूर्वाग्रहको सिकार बन्न पुगेको छ । तराईबाट केन्द्रीय कारागारमा ल्याई सजायको भागीदार बनाइएको ऊ अन्ततः कैदी बन्दीकै कठोर र अमानवीय यानताबाट मृत अवस्थामा पुगेको छ । जेलरले इरफानलाई केही सजाय भए नभएको बारे मूल चौकीदारलाई सोध्दा मूल चौकीदार भन्छ, “शिक्षादीक्षा मात्र होइन सर, यसले त पुरै पुक्ति पाइसक्यो” (पृ. १५८) । यस अभिव्यक्तिबाट जेल प्रशासनले आफ्नो जिम्मेवारी कैदीहरूलाई नै दिएको बुझिन्छ । यसरी पुराना कैदीलाई नै नयाँ कैदीको सजायको जिम्मा दिनु, कैदीहरूको भनाइलाई नै आधिकारिक ठान्नु, कैदीलाई दिइने सजाय मात्रा र प्रकार पनि कैदीबन्दीहरूमार्फत तोकनु आदि तत्कालीन राजनैतिक व्यवस्थाका निन्दनीय पक्षहरू हुन् । यहाँ सबाल्टर्न वर्गप्रति कथाकारको सहानुभूति अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । सबाल्टर्नको हकअधिकारको विषयलाई लेखकीय दृष्टिबाट प्रखर रूपले आवाज उठाइएको छ ।

इरफान अली कथामा सबाल्टर्न वर्गको अर्को टिठलाग्दो पक्ष पनि उद्घाटित भएको छ । सबाल्टर्न वर्ग जागेको जस्तो वा विद्रोही देखिएको बेलामा समेत सम्भ्रान्त शक्तिशाली वर्गका अधि अधीनस्थ नै हुन्छ भन्ने ग्राम्चीको भनाइ (श्रेष्ठ,

२०६८, पृ. २१) यहाँ सार्थक भएको देखिन्छ। यहाँका कैदीबन्दीहरू स्वयम् सबाल्टर्न देखिँदादेखिँदै पनि शक्तिशाली वर्गका अधि अधीनस्थ देखिएका छन्। उनीहरू राज्यसत्ताबाट दाससरहका भएका छन्। कैदीबन्दीहरू सामन्तवर्गकै शक्तिबाट सबाल्टर्नवर्गको विरुद्ध परिचालित देखिन्छन्। इरफान अलीलाई मूल चौकीदार, कोठा नाथिके आदि अभियुक्तबाटै मृत्युदण्ड दिइएको छ र त्यस्ता अभियुक्त राज्यसत्ताबाट पुरस्कृत हुने कुरा यहाँ उल्लेख छ। यसबाट कथाकारले साङ्केतिक रूपमा सबाल्टर्नको आवाज अरूले नै बोलिदिनुपर्ने कुरा अभिव्यक्त गरेको देखिन्छ। सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक विभिन्न क्षेत्रमा प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्दै राष्ट्रनिर्माणमा तमाम भूमिका निर्वाह गर्ने सबाल्टर्न वर्गलाई शासककै कृपामा बाँच्न बाध्य पारिन्छ र शासककै चाहना अनुरूप चलायमान बनाइन्छ (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. ४०) भन्ने तर्क यहाँ सान्दर्भिक देखिएको छ। यस कुरालाई मूल चौकीदारले अन्य कै दीहरूलाई सम्बोधन गर्दै भनेको निम्नलिखित साक्ष्यले प्रस्ट पारेको छ :

सुन ए कैदीहरू! जेलभित्र नियम नमान्नेहरू इरफान अली नामको मुसल्टेले भैँ आफ्नो जीवनको अन्त्य रोज्नुपर्छ। तसर्थ म तिमीहरूलाई भन्छु - कसैले पनि त्यसको जस्तो काम नगरोस्। सरकारले सबैलाई दुई छाक खान दिएकै छ। बिरामी पर्दा ओखतीमुलोको बन्दोबस्त पनि गरेकै छ। (पृ. १५९)

समाख्यातामार्फत कथाले नेपाली इतर भाषा भएकै कारण कुदृष्टि राख्ने राज्यसत्ताको अन्त्य चाहेको देखिन्छ। सीमान्तीकृत समुदायलाई तत्कालीन राज्यसत्ताले अपमानजनक र अमानवीय व्यवहार गरेकाले कथाले त्यस्तो राज्यसत्ताको अन्त्य चाहेको देखिन्छ। शासकहरूको निरङ्कुश चरित्रका कारण तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यका लागि जनताले सङ्घर्ष गरेको तथ्य कथामा अभिव्यक्त भएको छ। इरफानमार्फत तत्कालीन राज्यसत्ताको निरङ्कुश चरित्र नै त्यस व्यवस्थाको अन्त्यको कारण रहेको र त्यस दमनकारी राज्यसत्ताको अन्त्यका लागि सबाल्टर्नवर्गको विशेष भूमिका रहेको दर्साइएको छ।

यसरी कथाको सबाल्टर्न पात्र इरफान अलीबाट प्रत्यक्ष रूपले कुनै विद्रोह भएको देखिँदैन। यद्यपि यहाँ उसलाई दिइएको कठोर सजाय र मृत्युदण्डले इरफान नभई तत्कालीन राज्यसत्ताको अन्त्यको सङ्केत गरिएको छ। पञ्चायती शासनको अमानवीय र निन्दनीय कार्य नै त्यस व्यवस्थाको अन्त्यको मूल कारण रहेको तथ्यलाई प्रस्तुत कथाले छर्लङ्ग पारेको छ। निरङ्कुश शासनले अथाह सीमान्तीकृत जनतालाई मृत्युका मुखमा पुर्‍याउने निन्दनीय कार्य गरेकाले त्यस्तो शासन व्यवस्थाको अन्त्य हुनुपर्छ भन्ने सबाल्टर्नको आवाजलाई यहाँ कथाकारका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ।

निष्कर्ष

‘इरफान अली’ नेपाली साहित्यका बहुमुखी प्रतिभा नारायण ढकालले सीमान्तीकृत समुदायको विषयलाई उठाएको प्रतिनिधि कथा हो। यस कथामा इरफान अली नामक पात्रका माध्यमबाट पञ्चायती शासनमा गरिएको अमानवीय व्यवहारलाई प्रस्ट देखाइएको छ। सिङ्गो राज्य संयन्त्र नै प्रभुत्वशालीहरूप्रति पूर्वाग्रही बन्दा सबाल्टर्न बन्न पुगेका पात्रको जातीय, भाषिक, वर्गीय, धार्मिक जस्ता पक्षलाई कथाले चित्रित गरेको छ। सामाजिक संरचना त सबाल्टर्नमैत्री थिएन नै अझ जेलभित्रसमेत सबाल्टर्न पात्रहरू असुरक्षित बनेको र प्रभुत्वशालीहरूकै हालीमुहाली रहेको तथ्यलाई पनि यस कथाले प्रस्तुत गरेको छ। इरफान निर्दोष देखिन्छ तर साम्प्रदायिक दङ्गाको आरोपमा ऊ जेल चलान भएको छ। ऊ जातीय रूपमा मुसलमान समुदायको मान्छे हो। उसलाई मुसलमान भएकै कारण अपमानजनक सम्बोधन गरिएको छ भने कठोर सजाय र मृत्युदण्ड दिइएको छ। ऊ नेपाली भाषा बोल्न सक्दैन जसका कारण पनि ऊ सजाय र अपमानको भागीदार बन्न पुगेको छ। देहाती भाषामात्र बोल्नु उसको सबाल्टर्न बन्नुपर्ने अर्को बाध्यता हो। अली वर्गीय रूपमा निम्नवर्गको प्रतिनिधि भएका तथ्य प्रशस्त देखिन्छन्। उसलाई वीरगन्जबाट काठमाडौँमा जेलचलान गर्दासम्म पनि उसको पक्षमा कोही देखिँदैन। ऊ माटोको चुलो बनाएर खाना बनाउन चाहन्छ। यस कुराले पनि ऊ आर्थिक रूपले तल्लो वर्गको पात्र रहेको बुझाएको छ। समग्रमा हेर्दा इरफान शोषित, पीडित, निम्न आर्थिक वर्गको प्रतिनिधि पात्र हो। उसका माध्यमबाट कथामा तत्कालीन नेपाली समाजमा सीमान्तीकृत बन्नुपर्ने अवस्थालाई प्रस्ट देखाइएको छ। उता जेलर, जेल प्रशासन आदिका माध्यमबाट प्रभुत्वशाली वर्ग, समुदाय आदिले गरेको राज्यसत्ताको दुरुपयोगलाई

देखाइएको छ। कैदीहरू पनि प्रभुत्वशालीहरूकै पक्षमा उभिएर चाकडी, चाप्लुसी गर्ने गर्थे भन्ने कुरालाई मूल चौकीदार, दलसिङ आदिको चरित्रमार्फत सार्वजनिक गरिएको छ। प्रभुत्वशालीवर्गले सबाल्टर्नवर्गमाथि सधैं आफ्नो हैकम स्थापित गर्न चाहेको हुन्छ भन्ने तथ्य यस किसिमका पात्रबाट सप्रमाण प्रस्तुत भएको देखिन्छ। सबाल्टर्न वर्गको भाषिक, जातीय र वर्गीय पहिचान खोज्दै यस वर्गको आवाज बुलन्द गरेकाले यो सबाल्टर्नमैत्री कथा रहेको पुष्टि हुन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

उप्रेती, सञ्जीव (२०६८). *सिद्धान्तका कुरा*. अक्षर क्रियसन्स नेपाल।

एटम, नेत्र (२०७४). *सङ्क्षिप्त साहित्यिक शब्दकोश*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।

ढकाल, नारायण (२०७४). 'इरफान अली, समसामयिक प्रगतिवादी नेपाली कथा'. बिन्दु शर्मा (सम्पा.). नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७८). 'सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक, जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ'. भुँडीपुराण प्रकाशन।

श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८). *शक्ति, श्रष्टा सबाल्टर्न*. डिस्कोर्स पब्लिकेसन।

श्रेष्ठ, दयाराम (२०६७). *कथाको सैद्धान्तिक आधार, नेपाली कथा भाग ४*. (चौथो संस्क.). दयाराम श्रेष्ठ (सम्पा.). साभ्ना प्रकाशन।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६८). 'समसामयिक नेपाली उपन्यास : सांस्कृतिक तथा सीमान्तीय अध्ययन'. *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना प्रायोगिक खण्ड*, राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण प्रसाद गौतम (सम्पा.). रत्नपुस्तक भण्डार।